
УДК 81'282.2 + 82...Я 1/7.08

Іван Матвіяс (м. Київ)

РОЛЬ ГОВОРІВ У МОВОТВОРЧОСТІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

У статті розглядається вплив говорів на мову художніх творів Б. Грінченка на фонетичному, граматичному й лексичному структурних рівнях.

Ключові слова: *фонетична риса, морфологічна форма, синтаксична конструкція, лексика, говір, наріччя.*

Видатний письменник, публіцист, культурний діяч, педагог і вчений кінця ХІХ і початку ХХ ст. Борис Грінченко (1863–1910) в історії української літератури й літературної мови відіграв важливу роль. Він виступав під різними псевдонімами (Василь Чайченко, П. Вартовий, Б. Вільхівський, М. Гримич, Ів. Перекотиполе, Л. Яворенко, Немірич) [3].

Народився Б. Грінченко на хуторі Вільховий Яр на Харківщині (тепер Сумська область). Згодом сім'я переїхала в с. Долбино на Харківщині. Навчався в реальній школі в Харкові, потім у Харківському університеті. Учителював у с. Зведенське Зміївського повіту, а потім у с. Нижня Сироватка Сумського повіту. Працював у Херсоні, їздив по містах і селах, збираючи фольклорні матеріали. Учителював у с. Олексіївка на Катеринославщині. З 1894 року працював на різних посадах у Чернігові. У 1902 році Б. Грінченко переїхав до Києва, де працював над словником української мови, який вийшов чотиритомним виданням у 1907–1909 роках. Помер письменник 1910 р. в італійському місті Оспедалетті, де лікувався від туберкульозу, похоронений у Києві на Байковому кладовищі. Отже, дитячі й молоді роки Б. Грінченка пов'язані зі Слобожанщиною, живу мову якої він добре знав.

До літературної спадщини письменника належать: збірки поезій „Пісні Василя Чайченка”, „Під сільською стріхою”, „Нові пісні і думи

Василя Чайченка”, „Під хмарним небом”, „Пісні та думи”, „Хвилини”, „Байки”, поеми „Смерть отамана”, „Лесь, преславний гайдамака”, „Галіма”, „Христя”, „Професор Пшик”, „Матільда Аграманте”, „Дон Кіхот”, „З папороті квіт”, „Галицькі вірші”, оповідання „Чудова дівчина”, „Екзамен”, „Без хліба”, „Сама, зовсім сама”, „Сестриця Галя”, „Дядько Тимоха”, „Ксеня”, „Хата”, „Непокірний”, „Каторжна”, „Олеся”, „Грицько”, „Украла”, „Кавуни”, „Панько”, „Батько та дочка”, „Підпал”, „Хатка в балці”, „Дзвоник”, „Покупка”, „Палії”, „Як я вмер”, „Сам собі пан”, „Брат на брата”, „Історія одного протесту”, „Зрадощів” та ін., повісті „Сонячний промінь”, „На розпутті”, „Серед темної ночі”, „Під тихими вербами”, драматичні твори „Ясні зорі”, „Нахмарило”, „Миротворці”, „Неймовірний”, „На громадській роботі”, „Новий шлях”, „Степовий гість”, „Серед бурі”. Б. Грінченко збагатив українську культуру перекладами творів О. Пушкіна, А. Майкова, О. Плещеева, Г. Гейне, Ф. Шіллера, Й.В. Гете, В. Гюго, А. Франса, Д. Дефо, Г. Г. аутмана, А. Шніцлера [3].

Як письменник, етнограф, фольклорист і лінгвіст Б. Грінченко прекрасно володів сучасною йому літературною мовою в її східному варіанті. Він збагатив українську літературну мову власною художньою творчістю, разом з тим зробив вагомий внесок у розвиток наукового, публіцистичного й епістолярного стилів мови. Визначною постає роль Б. Грінченка в опрацюванні теоретичних засад і визначенні практичних завдань у розвитку й функціонуванні української літературної мови. Вагомим є його внесок у процес нормалізації української літературної мови в галузі фонетики, граматики, лексики і стилістики. Мовознавчий доробок ученого дуже великий [2: 228–396]. Він орієнтувався на живу мову східної України. Близьким йому був і на мову його творів впливав передусім слобожанський говір [1], але він добре знав також середньонадніпрянські і степові говірки південно-східного наріччя, а в галузі лексики був обізнаний з більшістю інших говорів української мови. Слова з багатьох говорів він увів у свій словник. Хоч Б. Грінченко у мові художніх творів вузьких діалектизмів уникав, проте з погляду сучасної нормативної літературної мови риси слобожанського, а також інших південно-східних говорів у них фіксуються у значній кількості. Проявляються вони на різних структурних рівнях мови.

До діалектних рис у галузі фонетики в мові творів Б. Грінченка належать:

приставний [і] у словах з двома початковими приголосними (*із-важати, ізгадати, издаватися, ізмарніти, ізникнути, ізробить, ізсунутись, ірвати, ісказати, ісхотіти, ізв'язаний, ізнов, ізроду*);

ненормативне вживання голосних: [о] замість [і] (*бунтовник, працюownik, гугот, небож, ньоготь, война, примостка, неспокойний, подлий, вигодніше*); [о] замість [и] (*домок, в глибоні*); [і] замість [о] (*нарід, гістя*); [і] замість [и] (*діявол, комін, зіма, сікавка, палічка, чотири, добірати, мусіти*); [і] замість [е] (*камінем, коріня, річами, у Ки-*

їві); [и] замість [і] (*инакше, инший, ирод, алфавит, мизинець, линия, мінута, дисципліна, сами, всим, розвиднитися, хиба*); [и] замість [е] (*нехрищений, пащикувати*); [е] замість [і] (*опекун, стрельба, сем'я, болесний, сумежний, позастебати*); [е] замість [и] (*греміти*); [е] замість [а] (*чужениця, стечити*); [е] замість [о] (*єдинак*); [а] замість [о] (*салдат, бамага*); [у] замість [о] (*пужар, кумедія, кумпанія*);

безпротезні форми слів (*огонь, одсіч, улиця, ухо*);

гіпертрофоване чергування [у] з [в] (*вкраїнофіл, вкраїнізований, вправитель, врядник, Вляна 'Уляна'*);

ненормативне вживання приголосних: [б] замість [д] (*бля*); [г] замість [в] (*згук*); [г] замість [х] (*сплюга*); [д] замість [т] (*зідхання, зідхати, надхненний*); [ж] замість [дж] (*догожати*); [л] замість [й] (*здоровля*); [н] замість [л] (*дупнастий, маненький*); [х] замість [к] (*контракт, кондуктор, трахтир*); [хв] замість [ф] (*Хведір, хвершал, Сохвіївський собор*); [ф] замість [хв] (*филя, фіртка*); [ш] замість [ч] (*смашний, тошно, шо, шоб, нашо*); [ш] замість [с] (*шпорши*); [ч] замість [ш] (*швидче*); [ш] замість [ч] (*хлюпоще*); м'який [р] замість твердого (*квартира, по базарю, писарь, зорь*);

говіркове фонетичне оформлення запозичених слів: *кзамент* 'екзамен', *кутавасія* 'катавасія', *мендаль* 'медаль', *оркан* 'аркан', *паджак* 'піджак', *плепорція* 'пропорція', *санод* 'сенат', *сициліст* 'соціаліст', *скопитар* 'скипидар', *свядоним* 'псевдонім', *тіятр* 'театр', *хортотлян* 'фортеп'ян', *царамонитись* 'церемонитись', *штейгер* 'штейгер' (гірничий майстер).

Чимало діалектизмів спостережено у словотворі мови художніх творів Б. Грінченка, що стосуються різних частин мови. До іменникових належать: *буз* 'бузок', *вартонник* 'вартоний', *вгород* 'город', *впокій* 'спокій', *гич* 'гичка', *голодраб* 'голодренець', *гудзь* 'гудзик', *звозчик* 'візник', *копій* 'копійка', *крадун* 'крадій', *малоліт* 'малоліток', *міжник* 'межа', *мірщик* 'мірятьник', *мужлай* 'мужик', *нетям* 'нетяма', *одпочин* 'відпочинок', *паволочник* 'паволока', *рештант* 'арештант', *селех* 'селезень', *скосогір* 'косогір', *скрик* 'окрик', *стріль* 'постріл', *треб* 'потреба', *хамлет* 'хамлюга', *чорносотенник* 'чорносотенець', *шинк* 'шинок'; *забойця* 'вбивця', *сіром'яга* 'сіромаха', *сонюжище* 'сонько'; *бунтація* 'бунт', *виплатка* 'виплат', *війка* 'віялка', *ганчірина* 'ганчірка', *горобличка* 'горобчиха', *дівуся* 'дівчина', *євангелія* 'євангеліє', *єдиначка* 'одиначка', *завичка* 'звичка', *завідувателька* 'завідувачка', *запороха* 'порошина', *кінниця* 'конюшня', *кура* 'курява', *лапища* 'лапище', *мамусічка* 'мамуся', *матірка* 'мати', *оселька* 'мала оселя', *панія* 'пані', *пожарка* 'пожежна машина', *полянина* 'поляна', *потилляка* 'потилиця', *приспа* 'призьба', *прогальовина*, *прогайльовина* 'галявина', *сійба* 'сівба', *старшиниха* 'жінка старшини', *сторія* 'історія', *ченарка* 'чемерка', *шаховка* 'шаховочка'; *молодіж* 'молодь', *часопись* 'часопис'; *гнобительство* 'гноблення', *гробацтво* 'гробаки', *деспотство* 'деспотизм', *курійство* 'куріння', *лицедирство*, *лицемірянство* 'лицемірство', *покорство* 'покірність', *ремество* 'ремесло', *шельмен-*

ство 'шельмування', зілечко 'зіллячко', робливо 'виріб', гостріє 'вістря', задовольнення 'задоволення', поведіння 'поведінка', шкодіння 'шкідництво', дверки 'дверці', нетря 'нетрі'.

Діалектний словотвір прикметників: *вкоханий* 'коханий', *вночішний* 'нічний', *гідосний* 'гідкий', 'гідотний', *дівчинин* 'належний дівчині', 'дівчачий', *дорогий* 'дорожчий', *зчорна-сірий* 'чорно-сірий', *манюнький* 'маленький', *м'який* 'м'який', *немоцний* 'немічний', *огнистий* 'вогняний', *письменний* 'письмовий', *поверховний* 'поверховий', *пожовтий* 'пожовтілий', *просивий* 'сивуватий', *радний* 'радий', *убожчий* 'убогіший', *хамлетський* 'хамський', *яснюній* 'ясенький';

числівників: *кільки* 'кілька', *первий* 'перший';

займенників: *котрий* 'котрий', *якийся* 'якийсь'.

Дієслівні словотвірні діалектизми: *вжаліти* 'пожаліти', *визначити* 'означити', *втопнути* 'втопитися', *ганьбувати* 'ганьбити', *доглядати* 'розглядати', *завикнути* 'звикнути', *засмілитися* 'насмілитися', *засваритися* 'посваритися', *змужичити* 'стати мужиком', *зосмілитися* 'насмілитися', *зучити* 'навчити', 'привчити', *зяти* 'зяти', *іздякуватися* 'надякуватися', *існити* 'існувати', *ісповняти* 'наповняти', *кволитись* 'бути кволим', *наняти* 'найняти', *осумніти* 'посумніти', *оханутися* 'схаменутися', *палахкати* 'палахкотіти', *рознемоцити* 'рознемогтися', 'захворіти', *скоротчувати* 'скорочувати', *соромлятися* 'соромитися', *стріватись* 'зустрічатися';

дієприкметникові: *живуций* 'живучий', *плачуций* 'плачучий', *шалювочний* 'шалюваний', *задовольнений* 'задоволений', *зберегательний* 'збережений', *мережчаний* 'мережаний', *зненадіяний* 'безнадійний', *наболяний* 'наболілий', *поставляний* 'поставлений'.

Діалектизми у словотворі прислівників: *байдужечки* 'байдуже', *безодмінно* 'невідмінно', *боржій* 'швидше', *запевне* 'напевно', *зглибока* 'з глибини', *гнівливо* 'гнівно', *котом* 'котячи', *криткома* 'крадькома', *кудю* 'куди', *ледві* 'ледве', *мо* 'може', *могуче* 'могутньо', *можно* 'можна', *найсамперед* 'насамперед', *нездобихом* 'без здобичі', *очевидьки* 'очевидно', *тако* 'так', *трісі* 'трошки', *трісюні* 'трішечки', *сьогодня* 'сьогодні', *хтойзна* 'хтозна', *ширшенько* 'ширше', *яко* 'як';

прийменників: *замісто* 'замість', *опріче* 'опріч', *проз* 'повз', *проміждо* 'між';

часток: *вжеж* 'авжеж', *т'адже* 'адже'.

У галузі словозміни в мові творів Б. Грінченка наявні діалектизми серед відмінкових форм іменників: *Григоріє* (кл. відм.), *світа* 'світи'; *городяне*, *громадяне*, *дворяне*, *люде*; *лиці* 'лиця'; *клопінт* 'клопотів', *зубей*; *примхів*, *постатів*; *нещастів*, *оповіданнів*, *писаннів*, *почуваннів*, *поясненнів*; *дівчатьми*, *коліньми*; *ушима*; *в очіх*, *на плечіх*;

діалектними виступають форми займенників з первісним початковим [й] замість приставного [н] у сполученні їх з прийменниками: *до його*, *на йому*, *з їм*, *в її*, *до їх*, *з їми*; форми займенників *мійого* 'мого', *цїї* 'цієї', *тїї* 'тієї', *усїї* 'усієї';

числівникові форми *двічи*, *тричи*;

до говіркових належать зворотні дієслова замість нормативних незворотних: *воюватися, доглядатися, оратися, поробитися, поспішатися, протестуватися*; форми дієслів без чергування передньоязикових приголосних з шиплячими: *ненавидю, радю, підпадю, підходю, сердюсь, крутю, пустю, кося, прося; закусовати, розквасювати*; особові форми дієслів із зміною дієвідміни: *баче, робе, гніте, говоре, задзвоне, зводе, круте, купе, любе, світе, ходе, шкоде; зніметь, слідуєть, читаєть; бачуть, втопляють, говорять, перемінують, пустють, роблють*; форми *ступнеш* 'ступиш', *втопне* 'втоне', *утоп* 'втопився', *поїдемте* 'поїдьмо'.

Діалектний синтаксис у мові творів Б. Грінченка виявляється в конструкціях з додатком у формі називного відмінка замість знахідного: *озвався за діти, зашлють між якути, міркує про свої товариші, брехня про відьми*;

у словосполученнях: *дві відрі* 'два відра', *двоє віршів* 'два вірші', *четверо чоловіка* 'четверо людей', *в три години* 'о третій годині', *о десять годин* 'о десятій годині', *по багато* 'багато', *кілька часу* 'якийсь час', *стоїш перед мене* 'стоїш переді мною', *стоїть перед неї* 'стоїть перед нею', *їхав на свої лікарі* 'їхав до своїх лікарів', *дожидався на неї* 'дожидався її', *почутися на втому і голод* 'втомитися і зголодніти', *бути під літами* 'бути похилого віку', 'в літах', *не під мислі* 'не до вподоби', *пускати за водою* 'не зважати', *це про батюшку* 'це для батюшки', *з того поможеться* 'тим допоможеш', *збити з плигу* 'вгамувати', *подавати до уваги* 'робити завваження', *умерла мені мила* 'умерла в мене мила', *облягли думи сиву йому голову* 'облягли думи сиву його голову', *я їй молився* 'я молився до неї', *вміти письма* 'бути грамотним', *торішню весну* 'торішньою весною', *такого багато* 'так багато', *таким робом* 'таким чином', *не давати навзнаки* 'не показувати', *жити паном діло* 'жити по-панськи', *пойняти віри* 'повірити', *не положіть гніва* 'не гнівайтесь', *це робити не рука* 'це робити не можна', *брало очі* 'впадало в очі', *музику тjali* 'музика грала', *вдержати проти когось* 'встояти проти когось', *скільки ні ходить* 'скільки не ходити', *тим, що* 'тому, що', *примів би* 'якби міг', *у шум з головою* 'утопитися', *чорт вість що* 'чорт зна що', *не шо ж бо то й шо* 'та ось що'.

У мові художніх творів Б. Грінченка чимало лексичних діалектизмів. До них належать слова: *анциболот* 'болотяний чорт', *бакай* 'калюжа', *барма* 'мундир', *бгальня* 'прилад для вигинання санних полозів', *безбеш* 'вроздріб', *безкебеття* 'нездатність', *безрахубний* 'небережливий', *безхазяйко* 'бідняк', *бейкатися* 'плентатися', *беседа* 'збір гостей', 'гостина', *валасатися* 'тинятися', *вгайка* 'затримка', *вивід* 'висновок', *винятися* 'виявитися', *витришкати* 'вигнати', *вітрогон* 'очищувач повітря', 'кондиціонер', *гамазея* 'магазин', *гасій* 'пожежник', *голінний* 'бравий', *горюшний* 'нешасний', *грїмак* 'кусок льоду', *да* 'та', *дак* 'так', *дорід* 'урожай', *дрібнодух* 'дрібна людина', *заборонка* 'загорода', *завірчувати* 'загортати', *заворотка* 'закрут', *заздріти* 'побачити', *закосок* 'затока', *закривитися* 'нахилитися в бік', *замітити* 'запам'ятати',

замружити (про сльозу) 'потекти', *затога* 'скоро', *захвойданка* 'задрипанка', *збитися* 'спромогтися', *зиськувати* 'одержувати', *зіпати* 'зазіхати', *згукнути* 'крикнути', *знадіб'я* 'знаряддя', 'прилад', *зрубок* 'місце зрубаного лісу', *йо* 'невже', *карватка* 'кухоль', *катрага* 'повітка', *кебітний* 'здібний', *кластися* 'удаватися', *клюга* 'наконечник списа', *ковальня* 'кузня', *ковт'ба* 'ковбаня', переносно 'недотепа', *копишник* 'п'ятдесят копійок', *кучанин* 'сусід з одного кутка', *ляпанець* 'примітивна картина', *матланка* 'прочухан', *монятися* 'м'ятися', 'виявляти нерішучість', *мошенник* 'шахрай', *навдаку* 'навряд', *надібок* 'господарські речі', *назнарошки* 'навмисно', *незистенно* 'точно так', *нескреба* 'неотеса', *одвихнутись* 'відвернутися', *одміна* 'чорт', *одновірно* 'однаково', *одслід* 'відбиток', *орди́нувати* 'відправити', *падлюшний* 'підлий', 'мерзенний', *передузяття* 'вчинок', 'дія', *перепина* 'перерва', *пересічка* 'перегородка', *перія* 'ряд', 'бік' (вулиці), *печерувати* (раки) 'ловити', *плиг* 'стрибок', *погадати* 'подумати', *полісун* 'лісовик', *позернити* 'уродити', *покотелець* 'металевий гріш', *поменитися*, *помінитися* 'пообіцяти', *порядитися* 'найнятися', *посилок* 'підмога', *поранитись* 'поспішити', *пошитися* 'зайнятися шиттям', *приміти* 'могти', *прилагательне* 'придане', *припаляти* 'припікати', *припліскувати* 'аплодувати', *приятний* 'приємний', *провйонт* 'харчі', *прогальовина* 'галявина', *проз* 'повз', *проміття* 'зарєво', *прошкапитись* 'провинитися', *пуцьверинок* 'безпере пташеня', *рехтельний* 'чесний', 'порядний', *рештарня* 'в'язниця', 'холодна', *розмантачити* 'розтринькати', 'змарнувати', *розпоганений* 'зіпсутий', *розсобачитись* 'стати злим', *світпоганий* 'поганющий', *силкуватися* 'намагатися', *скількийсь* 'якийсь час', *скота* 'нора', 'лігво', *скуп* 'хабар', *стеци* 'вистачити', *спорливий* 'сварливий', *студень* 'грудень', *стукач* 'вартовий', 'сторож', *стяга* 'смуга', *товкучий* 'непосидючий', *требушити* 'різати', 'розчленовувати', *уп'ять* 'знову', *франзоля* 'вид хліба', *харпак* 'бідняк', *хвалітон* 'каре́та', *хвойдина* 'лозина', *хлак* 'прапор', *штукувати* 'штукарити', *ярміс* 'спосіб'.

У творах Б. Грінченка окремі персонажі нерідко говорять українсько-російським суржи́ком, у їх мові чимало лексичних росіянізмів переважно в говірковому фонетичному і словотвірному оформленні: *бросю* 'кину', *дивительно* 'дивно', *возмутитель* 'обурювач', *господин* 'пан', *дайже* 'навіть', *діжурний* 'черговий', *діствительно* 'дійсно', *довжно* 'треба', *жаланіє* 'бажання', *жисть* 'життя', *імено* 'імено', 'са́ме так', *імеєть* 'має', *канхвета*, *канхветка* 'цукерка', *командер* 'командир', *кумерчецький* 'комерційний', *лучче* 'краще', *марзавець* 'негідник', *наравлюватися* 'подобатися', *нивжелі* 'невже', *нигодай* 'негідник', *обчество* 'громада', *обчеський* 'громадський', *одвітувати*, *одвічати* 'відповідати', *окономичеський* 'економічний', *основанія* 'підстава', *падлець* 'падлюка', *пользовитий* 'корисний', *порадошний* 'порядний', *пошти* 'майже', *призводитель* 'керівник', *пущаєть* 'пускає', *разлі* 'хіба', *розговори* 'розмови', *слідствує* 'виходить', *судебний* 'судовий', *упольномочений* 'уповажнений', *утята* 'каченята', *хвामीлія* 'прізвище'.

В історії української літератури й літературної мови Б. Грінченко посів визначне місце. Незважаючи на відзначені діалектизми й росіянізми в мові його художніх творів, він тонко відчував нормалізаційні тенденції у розвитку тогочасної української літературної мови, внаслідок чого мова його творів сьогодні сприймається загалом як сучасна.

Окремого розгляду вимагає відображення говорів у „Словарі української мови” за редакцією Б. Грінченка. У словнику на основі наявних тоді лексичних фондів наведені слова літературної мови XIX і початку XX ст., фольклору і майже всіх українських говорів у перекладі на російську мову. Названий словник Б. Грінченко кваліфікував як лексикографічне відображення живої народної і літературної мови, говіркову лексику від літературної не відмежовував. Отже, діалектна лексика у словнику займає дуже помітне місце. У ньому найширше представлена говіркова лексика південно-східного наріччя, трохи менше південно-західного і найменше північного. Фіксація словником діалектної лексики сприяла збагаченню лексичної системи української літературної мови. Словник української мови за редакцією Б. Грінченка не втратив досі свого значення. Він залишається не тільки цінною лексикографічною пам’яткою, але й постає важливим свідченням багатства української мови.

1. Глуховцева К.Д., Шарпило Б.А. Рідна говірка Б.Д. Грінченка в його мовотворчій спадщині // Борис Грінченко. Тези доповідей республіканської науково-практичної конференції, присвяченої 125-річчю від дня народження видатного українського письменника, вченого, громадського діяча. — Ворошиловград, 1988. — С. 99—101.
2. Статєєва Валентина. Українські письменники про проблеми літературної мови та мовознавства кінця XIX — початку XX ст. — Ужгород, 1997. — 408 с.
3. Яценко М.Т. Грінченко Б.Д. // Українська літературна енциклопедія — К.: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії ім. М.П.Бажана, 1988. — Т.1. — С. 408—409.

Ivan Matviyas

THE ROLE OF DIALECTS IN THE LANGUAGE OF WORKS BY BORYS HRINCHENKO

The article focuses the influence of dialects on the language of works by B. Hrinchenko in phonetics, grammar and vocabulary.

Keywords: phonetical feature, morphological form, syntactical construction, vocabulary, vernacular, dialect.